
De theorie van het wereldsysteem: een overzicht

Bart Tromp

In 1974 verscheen *The modern world-system. Capitalist agriculture and the origins of the European world-economy in the sixteenth century* (Wallerstein 1974). Het boek kon gewaardeerd worden zoals Fernand Braudel dat op de omslag deed: 'the finest book of analytic history that I have read in the last ten years'. Maar al op de eerste bladzijden maakte de auteur, Immanuel Wallerstein, duidelijk dat zijn pretenties veel verder gingen. Het ging hem er om 'to analyse the determining elements of the modern world-system' (Wallerstein 1974, p. 10). Daarbij moeten de klassieke scheidlijnen in de sociale wetenschappen tussen afzonderlijke disciplines als sociologie, antropologie, economie, geschiedenis en politicologie vervallen. Er bestaat maar één sociale wetenschap (Wallerstein 1971, p. 328). De traditionele arbeidsverdeling in de sociale wetenschappen wordt uiteindelijk verklaard als een gevolg van de werking van het moderne wereldsysteem (Wallerstein 1979, p. 152-164).

Wallersteins uitgangspunt is dat de juiste eenheid van analyse voor de sociale wetenschap het sociale systeem is, maar dat de gebruikelijke empirische vertaling van 'sociaal systeem' niet correct is. Die vertaling komt er veelal op neer dat de nationale staat stilzwijgend wordt opgevat als het grootst mogelijke sociale systeem. Wallersteins onderzoek in Afrika tijdens de dekolonisatie van de jaren zestig (Wallerstein 1961, Wallerstein 1967) overtuigde hem ervan dat dit fout was. Als het kenmerkende van een sociaal systeem eruit bestaat dat veranderingen erbinnen endogeen verklaard kunnen worden, dan konden de nieuwe Afrikaanse staten onmogelijk worden opgevat als afzonderlijke sociale systemen (Wallerstein 1974, p. 5-7). In feite waren zij politiek-juridische eenheden binnen het enige nu feitelijk bestaande sociale systeem (Wallerstein 1974, p. 347-8): het (moderne) wereldsysteem.

Het weberiaanse project van Wallerstein bestaat eruit de ontwikkeling van het eerst het Westen (de oorsprong van het moderne wereldsysteem) en uiteindelijk de hele wereld te analyseren (en te voorspellen) in termen van de logica van dit wereldsysteem. Dat gebeurt in een tetralogie waarvan tot nu toe twee delen zijn verschenen: het al genoemde, dat het ontstaan van het moderne wereldsysteem beschrijft, en z'n eerste ontwikkeling in de periode 1450-1640 (Wal-

lerstein 1974); en het *The modern world-system II. Mercantilism and the consolidation of the European world-economy, 1600-1750* (Wallerstein 1980) dat de consolidatie van het wereldsysteem beschrijft. Een derde deel moet de periode beschrijven van de transformatie van de Europese wereldeconomie in een globale als gevolg van technologische ontwikkelingen (1750-1917) en het slotdeel brengt naar de intentie van de schrijver de lezer op de drempel van het heden.

Tussen de publikatie van het eerste en het tweede deel liggen zes jaar. Dit wekte de verwachting dat de delen drie en vier in 1986, respectievelijk 1992 (Wallerstein is geboren in 1930) het licht zouden zien. Deel drie is tot nu toe echter niet verschenen. Wel heeft Wallerstein in talrijke artikelen, waarvan de meeste gebundeld zijn in *The capitalist world-economy* (Wallerstein 1979) en *The politics of the world-economy* (Wallerstein 1984), en in de monografie *Historical capitalism* (Wallerstein 1983) niet alleen veel toegevoegd aan de concepten en theoretische denkbeelden die hij in *The modern world-system I en II* gebruikt, maar ook al inzicht gegeven in wat de grote lijn in dat derde en vierde deel zal zijn.

Intellectuele invloeden en achtergronden

Het concept 'wereldsysteem' heeft een uitgebreide stamboom. Enkele van de voornaamste invloeden zijn achtereenvolgens:

Het werk van Fernand Braudel. In zijn *La méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II* (Braudel 1966) gebruikte deze het begrip 'économie monde' ter aanduiding van het bekken van de Middellandse Zee als een afgebakend systeem van arbeidsverdeling en handelsbetrekkingen, groter dan de verschillende politieke eenheden in datzelfde geografische gebied. Dit concept neemt Wallerstein over als een van de vier mogelijke verschijningsvormen van een wereldsysteem. Maar hij gebruikt het in een veel rigoreuzer zin dan Braudel, die ook in zijn latere werk, de grote trilogie over het kapitalisme (welke in periodiciteit en thema parallel loopt met Wallersteins tetralogie), het begrip 'wereldeconomie' veel meer als ad hoc-hypothese hanteert dan als verwijzend naar één empirische werkelijkheid (Braudel 1979, m.n. p. 12-44).

Van Karl Marx neemt Wallerstein in de eerste plaats het concept van de kapitalistische produktiewijze over. Aldus bestaat de logica van het moderne wereldsysteem in de kern uit de noodzaak tot kapitaalsaccumulatie. Ook de implicatie van de klassenstrijd neemt Wallerstein over. In zijn theorie worden klassen echter niet formeel-juridisch onderscheiden, maar naar hun functie in het productieproces, die samenhangt met verschillende geografische zones in de wereldeconomie. Zo is er meer waarin hij de Marxse orthodoxie verlaat.

Van *dependenciatheorieën* neemt Wallerstein de kerngedachte over: dat de 'onderontwikkeling' van de ene regio veroorzaakt wordt door de 'overontwik-

keling van de andere via een mechanisme van 'ongelijke ruil'. Het voornaamste verschil met de dependenciabebandingen is dat Wallerstein de afhankelijkheidsrelatie tussen metropool en 'onderontwikkelde' regio niet langer opvat als een relatie tussen staten, maar als een functie van de wereldeconomie (waarbij staatsvorming juist een gevolg van de arbeidsverdeling in de wereldeconomie is).

Ten slotte Weber, maar niet de Weber van de *Protestantische Ethik*, maar de Weber van de comparatief-historische analyse. In bepaalde opzichten kan deze Weber gezien worden als degene die consequenter en precieser dan Marx, en met inbegrip van niet-economische factoren als geografie en militaire macht, een materialistische theorie over het kapitalisme heeft ontwikkeld die verscholen ligt in zijn *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie, Wirtschaft und Gesellschaft*, en *Wirtschaftsgeschichte* (Cf. o.a. Turner 1979; Collins 1986; Wiley 1987). Hoewel Wallerstein waar Marx en Weber met elkaar botsen, vrijwel altijd Marx volgt, heeft hij het concept van het kapitalistische wereldsysteem klaarblijkelijk aan Weber ontleend. De volgende passage (die ik overigens nooit bij Wallerstein ben tegengekomen) vormt in feite de kerngedachte van *The modern world-system*:

'Dieser Konkurrenzkampf (om de macht, tussen de opkomende nationale staten in Europa -BT) schuf dem neuzeitlich-abendländischen Kapitalismus die größten Chancen. Der einzelne Staat mußte um das freizügige Kapital konkurrieren, das ihm die Bedingungen vorschrieb, unter denen es ihm zur Macht verhelfen wollte. Aus dem notgedrungenen Bündnis des Staates mit dem Kapital ging der nationale Bürgerstand hervor, die Bourgeoisie im modernen Sinn des Wortes. Der geschlossene nationale Staat ist es, der dem Kapitalismus die Chancen des Fortbestehens gewährleistet; solange er nicht einem Weltreich Platz macht, wird also auch der Kapitalismus dauern' (Weber 1981, p. 288-9).

Als dit de overheersende invloeden op de wereldsysteemtheorie zijn, dan treft men daarnaast nog talrijke sporen aan uit vooral de klassieke sociale wetenschappen (Schumpeter, Polanyi, de 'informal empire'-benadering, om er enkele te noemen).

Karakteristiek van Wallersteins werk

De analytische geschiedenis van het moderne wereldsysteem schrijft Wallerstein aan de hand van een kritische beoordeling van de belangrijkste geschiedkundige literatuur over de afzonderlijke onderwerpen. Dit verleent een waarde aan de delen van zijn hoofdwerk die onafhankelijk staat van de waardering van zijn theorie. Dit is waarschijnlijk waarop Braudel doelde toen hij het eerste deel van *The modern world-system* preees. De canon van zijn kritiek ontleent Wallerstein kennelijk aan bovengenoemde theoretische concepten, maar deze blijft

grotendeels impliciet. De uitvoerige en in het algemeen evenwichtige bespreking van de wetenschappelijke controverses over de geschiedenis van de laatste vijf eeuwen verleent Wallersteins onderneming een wetenschappelijk en intellectueel gewicht die werken met een overeenkomstige politieke strekking, zoals Franks *World accumulation* (Frank 1978), ontberen. De prijs die de lezer daarvoor betaalt is overigens niet gering: de delen van *The modern world-system* bevatten voetnoten in een aantal en van een omvang dat ze meer dan eenderde van de tekst beslaan.

Deze wetenschappelijke ambachtelijkheid staat in schril contrast tot de meeste andere geschriften van Wallerstein. Deze bestaan voor een groot deel uit gelegenheidsstukken en -toespraken, waarin de theorie van het wereldsysteem in een of andere richting geparafraseerd wordt, en uit beschouwingen van een sterk speculatief karakter – dat wil zeggen nauwelijks in empirische of theoretische richting plausibel gemaakt – waarin Wallerstein allerlei veronderstelde implicaties van de wereldsysteemtheorie oppert, met een allure alsof het hier om aangetoonde verbanden gaat. Veel van deze opstellen maken de theoretische noties waarmee Wallerstein werkt expliciet, en volgens een onderzoeker die ze heeft gelezen en vergeleken, zouden ze te zamen tot 'één, vrijwel coherente, theorie (zijn) samen te voegen' (Terlouw 1985, p. 3). Maar zo'n poging heeft Wallerstein tot nu toe niet ondernomen, en zijn theoretische excursies ontbreekt het aan de kwaliteit van zijn historische interpretaties: ze zijn meestal slecht uitgewerkt, negeren bestaande literatuur, met name (wetenschaps-)theoretische, etc. Overigens moet coherentie niet gelijkgesteld worden aan compleetheid en consistentie. Terwijl Wallerstein in sommige publicaties – bij voorbeeld in *Historical capitalism* (1983) – zeer (leer)stellig is, geeft hij elders het hypothetische van veel van zijn bevindingen toe. De belangrijkste theoretische uiteenzetting van zijn hand is een onderzoeksprogram (Hopkins, Wallerstein 1977, p. 111-145).

Zeker in zijn latere opstellen hult Wallerstein zich vaak in een profetenmantel. Een goed voorbeeld biedt zijn recente verhandeling over de toestand van de sociologie, kennelijk tot stand gekomen op uitnodiging van de redactie van het *American Journal of Sociology*. Volgens Wallerstein zijn zowel marxisme en sociologie ('social science' schrijft hij consequent) nu in een derde stadium gearriveerd. Het eerste stadium van het marxisme eindigde met de dood van Marx, daarna begon het stadium van het 'orthodoxe' marxisme, het 'marxisme van de partijen', dat in de jaren vijftig werd opgevolgd door 'the era of a thousand Marxisms' waarin we nu nog steeds leven. Niet anders ligt het bij de sociologie: 'After philosophical social science and scientific social science we are in the era, or coming into the era, of what might be thought of as social science as interpretation of process. (...) a social science that is truly efficacious in its ability to enable us to "adjust" the world. It is social science in "search of a method".' De

derde stadia van marxisme en sociologie overlappen elkaar, volgens Wallerstein, en behelzen een verwante taak: het zoeken naar een utopia met twee gezichten: politiek – een strategie van verandering die tot een vrijere en gelijkere wereld leidt, wetenschappelijk – een methodologie ‘in which contradiction is intrinsic, in which the totality is smaller than the part, and in which interpretation is the objective’ (Wallerstein 1986, p. 1308). Het verwondert niet dat de twee andere deelnemers aan dit symposium over ‘The Current State of Sociology’ op Wallerstein reageren door hem te negeren (Coleman 1986; Collins 1986a).

De wereldsysteemtheorie als wetenschappelijk onderzoeksprogramma

Zowel het feit dat Wallerstein werd uitgenodigd om een dergelijk artikel te schrijven als het feit dat het in deze vorm werd geaccepteerd vormt een indicatie van de status die hij zich in de afgelopen vijftien jaar in de wereld van de sociale wetenschappen heeft verworven. De wereldsysteemtheorie vormt dan ook naast de *Resource mobilisation approach* een van de snelst gegroeide en daarmee ook een van de meest succesvolle *Theory groups* (Mullins 1973) in de sociale wetenschappen. Wallerstein heeft sinds 1976 een eigen onderzoeksinstituut, het *Fernand Braudel Centre for the Study of Economies, historical Systems, and Civilizations*, gevestigd aan de State University of New York in Binghamton. Er is een eigen driemaandelijks tijdschrift, *Review*, dat vanaf 1977 verschijnt. Daarnaast verschijnen er twee reeksen jaarboeken: de *Political economy of the world-system annuals*, waarvan het eerste deel in 1978 verscheen en het negende in 1986, en *Explorations in the world-economy*, waarvan sinds 1982 vier delen zijn verschenen. Los weer daarvan zijn afzonderlijke, thematisch geordende bundels gepubliceerd: *Studies of the modern world-system* (Bergesen 1980), *World system structure* (Hollist, Rosenau 1981) *Socialist states in the world-system* (Chase-Dunn 1983), *Contending approaches to world system analysis* (Thompson 1983), *Foreign policy and the modern world-system* (McGowan, Kegley 1983). De aanwezigheid van het verbindingsstreepje tussen ‘World’ en ‘System’ geeft aan dat de betreffende bundel zich geheel binnen het ‘paradigma’ van Wallerstein beweegt: ontbreekt het dan staat de notie van het wereldsysteem zelf ook ter discussie.

Deze verzamelbundels zijn meestal het produkt van conferentie en symposia, binnen de ‘Theory Group’ georganiseerd door de diverse ‘research working groups’ en ‘collegia’ (een lossere organisatievorm). De interne communicatie wordt onder meer gewaarborgd door ten minste drie ‘Newsletters’, een van het Braudel Center zelf, de *Newsletter on Long Waves*, en het *Research Bulletin, Southern Africa and the World-Economy*. De wereldsysteemtheorie wordt beoefend in een uitgebreid en internationaal verbreid sociaal netwerk, waarin

tientallen zoniet honderden onderzoekers en activisten – niet altijd van elkaar te onderscheiden – over de hele wereld zijn geïnvolveerd.

In de loop van de jaren zijn er voorts verschillende grotere studies verschenen waarin de theorie van het wereldsysteem empirisch is gehanteerd. Van dezen kan *Social change in the twentieth century* (Chirot 1977) beschouwd worden als een leerboek van de Wallersteïne leer voor de hedendaagse geschiedenis. (Althans volgens Wallerstein, in een gesprek met mij, voordat het boek verscheen. Waar Chirot in dit boek de categorie ‘semiperiferie’ kordaat schraptte, en later afstand van de wereldsysteemtheorie heeft genomen (Chirot 1981), betwijfel ik of Wallerstein aan dat oordeel is blijven vasthouden.) Vermelding – naast allerlei afzonderlijke bundels en boeken – verdient ook de reeks *Studies in modern capitalism*, waarin niet alleen Wallersteïns essaybundels verschenen, maar ook studies, van onder meer Maurice Aymard, Pierre Bourdieu, Andre Gunder Frank, Ernest Mandel en Georges Haupt.

Dit alles maakt duidelijk dat de wereldsysteemtheorie allang niet meer een individuele onderneming is, maar onmiskenbaar de basis vormt van een school. In een eerdere publikatie (Tromp 1977, p. 1538) heb ik het begrip ‘wetenschapsprogramma’ ingevoerd om de wetenschapsfilosofische en de wetenschapssociologische elementen van ‘schoolvorming’ te onderscheiden. Gemeten aan de parameters van een wetenschapsprogramma moet men constateren dat de wereldsysteemtheorie een wetenschapsprogramma vormt met een krachtige institutionele basis en omvangrijke aanhang. In wetenschapsfilosofisch opzicht is het beeld minder duidelijk. Wetenschapsfilosofisch heeft een wetenschapsprogramma drie lagen: die van de theorie, met daarboven die van de metatheorie en daaronder die van onderzoekspraktijk. Het wetenschapsprogramma van Wallerstein is het sterkst ontwikkeld op het laagste niveau, veel minder sterk op het middenniveau en het staat uitgesproken zwak op dat van de metatheorie (wetenschapsfilosofie). Op theoretisch niveau is voornamelijk aandacht besteed aan conceptuele zaken, en aan het (her)formuleren van de belangrijkste processen binnen het wereldsysteem. Tot het opstellen van een samenhangende reeks theoretische proposities (of wat daarvan een equivalent zou kunnen zijn) is het niet gekomen. Terwijl er sprake is van uitvoerige interne debatten (bij voorbeeld over Wallersteïns these dat communistische staten een integraal onderdeel van de kapitalistische wereldeconomie vormen, cf., b.v., Chase Dunn 1983) is van een discussie met externe critici nauwelijks sprake. De overweldigende en soms zeer indringende kritiek die *The modern world system* ten deel is gevallen, is onbeantwoord gebleven.

Als het theoretisch niveau van de wereldsysteemtheorie zeer ongelijkmatig in cultuur is gebracht, dan ligt het metatheoretische veld vrijwel braak. Men zou hier een verdediging en explicatie van de gekozen systeemtheorie verwachten, een kritische afbakening ten opzichte van andere systeemtheorieën in de sociale

wetenschappen, een weerlegging van de veel geuite beschuldiging dat in de wereldsysteemtheorie impliciet functionele en teleologische verklaringen worden gehanteerd, (of een wetenschapstheoretische verdediging van zulke verklaringen.) Niets daarvan. Ook de politiek-ethische component ontbreekt, hoewel politieke stellingnames een duidelijk onderdeel van dit wetenschapsprogramma vormen. Het enige waar op dit niveau van reflectie sprake van is, zijn kennis-sociologische terzijdes waarin 'wetenschap' als een bijproduct van de kapitalistische wereldeconomie wordt beschouwd. (Cf. Wallerstein 1979, p. 152-164; Wallerstein 1984, p. 147-185). De theorie van het wereldsysteem wordt zo in tendentie gebruikt om de wetenschappelijke en intellectuele standaarden waaraan ze getoetst zou moeten worden te relativeren, ja, tot onderdeel van de theorie te maken.

Impliciet is in theoretisch opzicht sprake van een naïef structureel-functionalisme. Dit was te verwachten. Niet voor niets is het structureel-functionalisme ontwikkeld in de vergelijkende studie van sociale systemen: de vergelijkbaarheid werd mogelijk gemaakt door na te gaan welke 'structuren' (instituties) in verschillende 'sociale systemen' overeenkomstige 'functies' uitoefenen. De functionele analyse in Wallersteins wetenschapsprogramma wordt ernstig gecompliceerd door het feit dat hij – althans vanaf 1450 – maar één sociaal systeem als reëel bestaand erkend. De vergelijking die hij maakt met de astronomie – die ook maar te maken heeft met één universum waarvoor algemene wetten moeten gelden – is naar eigen toegeven verre van opbeurend. (Wallerstein 1974, p. 6).

Functionele analyse werd aan het eind van de jaren zestig de 'dode hond' van de sociologie, met name in de vorm waarin ze door Parsons gestalte is gegeven. Nog geen tien jaar later zag men haar vermomd terugkeren, met name in verschillende marxistische benaderingen (Cf. Koch 1979; Cohen 1979), veelal met dezelfde tekorten die zo aangevallen waren in de 'positivistische sociologie'. Inmiddels lijkt de mogelijkheid van correcte functionele verklaringen weer geaccepteerd te zijn (Cf. Abrahamson 1978) en wordt het functionalisme als een waardevolle traditie herontdekt (Alexander 1986). Het moet mogelijk zijn het wetenschapsprogramma van de wereldsysteemtheorie op theoretisch niveau te (re)construeren, maar binnen dat programma is geen enkele aanzet in die richting te vinden. Zo wordt voedsel gegeven aan kritiek als die van Ellen Kay Trimberger: 'In presenting a new conceptual framework without developing any theory, Wallerstein's modern world system bears disturbing resemblances to Parsons's social system' (Trimberger 1975, p. 126).

Max Black vergeleek ooit het werk van Parsons met het woud van Dunsinam: niet alleen dicht, maar ook nog in beweging. Het laatste gaat zeker ook op voor de school van Wallerstein. De enorme produktie aan artikelen en boeken is chaotisch van karakter. Dezelfde artikelen komt men in verschillende bundels en jaarboeken tegen; de redactie daarvan laat vrijwel altijd veel te wensen over.

Het wetenschapsprogramma is betrekkelijk 'open', waarschijnlijk mede door het ontbreken van een heldere theoretische kern.

Inhoud van de 'theorie'

In grote lijnen ziet de theorie van Wallerstein er als volgt uit. De grootst mogelijke eenheid van analyse in de sociale werkelijkheid is een *wereldsysteem*. Volgens Wallerstein zijn dit de enige echte sociale systemen, in de zin dat alleen van wereldsystemen gezegd kan worden dat de processen en gebeurtenissen die zich erin afspelen geheel verklaard kunnen worden uit de eigenschappen van dat systeem (Wallerstein 1974, p. 7, 347).

Hij onderscheidt vier vormen van wereldsystemen: minisystemen, wereldimperia, wereldeconomieën en een socialistisch wereldsysteem. Van de laatste is er per definitie maar één mogelijk, in de afzienbare toekomst (Wallerstein 1974, p. 348). Minisystemen, waarvan er duizenden in de loop van de geschiedenis hebben bestaan, zijn er daarentegen niet meer. (De Baliem-vallei is waarschijnlijk een van de laatste voorbeelden van zo'n minisysteem geweest.)

Centraal in de analyse van de historische werkelijkheid staan dus het wereldimperium en de wereldeconomie. Het begrip 'wereld' verwijst naar geografische uitgestrektheid, naar een extensieve arbeidsverdeling daarbinnen en naar culturele heterogeniteit (Wallerstein 1974, p. 348). Een wereldimperium wordt gedefinieerd door het feit dat het politiek wordt beheerst vanuit één centrum, een wereldeconomie door het feit dat daarin van een centrale politieke macht geen sprake is. Wereldeconomieën hebben vrijwel altijd een zeer labiele structuur gehad, waardoor ze meestal snel desintegreerden of door wereldimperia werden opgeslokt (zoals ze meestal ook ontstonden uit de desintegratie van een wereldimperium.)

De enige uitzondering wordt gevormd door de wereldeconomie die in de zestiende eeuw ontstond in Westeuropa, op basis van de integratie van de kleinere wereldeconomieën van Noord-Italië en Noordwest-Europa in een expanderend netwerk van handelsbetrekkingen. Dit zou het 'moderne wereldsysteem' worden, dat nu al zo'n vijfhonderd jaar bestaat, en gebaseerd is op de kapitalistische produktiewijze: 'The techniques of modern capitalism and the technology of modern science, the two being somewhat linked as we know, enabled this world-economy to thrive, produce, and expand without the emergence of a unified political structure' (Wallerstein 1974, p. 16).

De consolidatie van het moderne wereldsysteem begint op het moment dat de laatste reële poging om de opkomende wereldeconomie om te vormen tot een wereldimperium, die van de Habsburgers, is mislukt. De expansie in geografische zin heeft aan het eind van de negentiende eeuw zijn uiterste grens bereikt: dan omvat het wereldsysteem de hele aardbol.

Aan de wieg van deze kapitalistische wereldeconomie stonden drie feeën: de geografische expansie van Europa, de ontwikkeling van verschillende vormen van arbeidscontrole voor de verschillende zones van de wereldeconomie en het ontstaan van betrekkelijk sterke staatsmachinerieën in de latere kernstaten van de wereldeconomie.

Een wereldeconomie wordt gekenmerkt door één arbeidsdeling waarbinnen één produktiewijze bestaat. In het geval van het moderne wereldsysteem is dat de kapitalistische. (Onduidelijk is overigens de aard van de produktiewijze in eerdere wereldeconomieën.) Kapitalisme wordt door Wallerstein gedefinieerd als produktie voor de markt uit winstoogmerk.

Deze kapitalistische produktiewijze kent een ruimtelijke arbeidsdeling tussen 'kern' en 'periferie', met een 'semiperiferie' daartussen. De economische activiteiten in de kern zijn kapitaalsintensief, gedifferentieerd; er is sprake van een hoge arbeidsproductiviteit. De klassevorming van bourgeoisie en proletariaat is er geprononceerd, en de staatsvorming is er geslaagd. Voor de periferie geldt het omgekeerde: een laag ontwikkelde economie, met als gevolg weinig bourgeoisie en proletariaat en mislukte of zwakke staatsvorming. Deze ruimtelijke arbeidsdeling gaat gepaard met verschillende vormen van beheersing van arbeid. In de kern is vrije loonarbeid de typerende vorm van arbeidsbeheersing. In de periferie is dit slavernij of horigheid. De semi-periferie vormt een overgangzone in het moderne wereldsysteem; deze scoort halverwege de kenmerken van 'kern' en 'periferie'. Metayage (halfbouw) is hier de karakteristieke vorm van arbeidsbeheersing.

'Kern' en 'periferie' zijn aan elkaar verbonden door economische relaties, die in het nadeel van de periferie werken. Het preciese karakter van deze uitbuiting van de periferie door de kern is niet duidelijk, evenmin als dat van de tweede uitbuitingsrelatie in de kapitalistische wereldeconomie, die tussen kapitaal en arbeid. Wat betreft de laatste lijkt Wallerstein een onuitgesproken gebruik te maken van de arbeidswaardetheorie van Marx. Voor de eerste gaat hij uit van een theorie van ongelijke ruil zoals ontwikkeld door onder meer Arghiri Emmanuel (Emmanuel 1972), maar in het belangrijkste programmatische artikel van de wereldsysteemtheorie worden verschillende theorieën van ongelijke ruil als alternatieve hypothesen naast elkaar gezet (Hopkins, Wallerstein 1977, p. 117).

Naast deze ruimtelijke dimensie onderscheidt Wallerstein de dimensies van produktievermogen (kapitaalvorming), van interdependentie, en van de mate waarin het wereldsysteem sociale relaties penetreert en organiseert (aangeduid met de begrippen 'commodificatie' en 'klassevorming'). Op al deze dimensies doorloopt het wereldsysteem cycli van expansie en contractie (Hopkins, Wallerstein 1977, p. 112).

Deze ruimtelijke arbeidsverdeling is geen gegeven. De logica van het wereldsysteem – en dat is de logica van kapitaalsaccumulatie – leidt tot periodieke cri-

ses. De zucht naar kapitaalsaccumulatie van afzonderlijke ondernemingen en de staatsmachinerieën die deze beschermen resulteert dan in overproductie. De inkomensverdeling zoals die op wereldschaal bestaat schiet vervolgens in koopkracht tekort. In het daarop volgende stadium van contractie verheft zich de klassenstrijd, zowel binnen de afzonderlijke zones van de wereldeconomie als daartussen. Een herschikking van de internationale economische en politieke machtsverhoudingen komt tot stand. Sommige streken promoveren van semi-periferie tot kern(staat). Andere dalen af naar de periferie. De concurrentie binnen het systeem van staten (dat, net als alle belangrijke instituties van de moderne wereld, zoals klassen, etnische groepen, huishoudingen van de moderne wereld veroorzaakt is door het wereldsysteem) (Wallerstein 1984, p. 29) leidt soms tot de 'hegemonie' van kernstaat in het wereldsysteem.

De drie contradicties van het wereldsysteem

Deze ruimtelijke rolverdeling is noodzakelijk voor het voortbestaan van het wereldsysteem, maar de plaats van kern, semi-periferie en periferie verandert door de tijd, als gevolg van lange-termijnprocessen binnen het systeem. Deze treden op als gevolg van drie contradicties: die tussen economie en politiek, die tussen vraag en aanbod, en die tussen arbeid en kapitaal (Hopkins, Wallerstein 1977, p. 127).

De eerste contradictie bestaat eruit dat de economie een bovennationaal karakter heeft, maar dat nationale staten met elkaar concurreren om de wereldeconomie in eigen voordeel te beïnvloeden. Het aanbod in de wereldeconomie is een gevolg van afzonderlijke beslissingen door producenten. De vraag wordt echter per staat bepaald door de ten gevolge van politieke strijd tot stand gekomen koopkrachtverdeling. Kapitaal wordt gevormd door de toeïgening van surplus dat door arbeid is geproduceerd. Maar naarmate de accumulatie van het kapitaal voortschrijdt, neemt de rol van arbeid in de produktie af.

Deze drie contradicties resulteren in drie cycli. De economische cyclus wordt tweegebracht door het gebrek aan evenwicht tussen vraag en aanbod. Aangezien de producenten voor een steeds groter aanbod zorgen, terwijl de vraag relatief constant is, ontstaat er periodiek een overproductiecrisis. Langs verschillende wegen wordt getracht de resulterende stagnatie te overwinnen, met als gevolg onder andere verschuivingen in economische activiteiten tussen de drie zones van de wereldeconomie. De crisis kan uiteindelijk echter alleen worden opgelost door vergroting van de vraag. Dit is slechts mogelijk als het proletariaat het compromis met het kapitaal openbreekt en een groter aandeel van het surplus verkrijgt. Dit stimuleert de bourgeoisie tot verdere expansie van het wereldsysteem, om door de incorporatie van nieuwe huishoudens van semi-proletariërs haar aandeel van het surplus weer te vergroten. Waarna de cyclus doorlopen is en opnieuw begint.

De empirische uitwerking van deze these krijgt veel aandacht in het wetenschapsprogramma. Wallerstein c.s. proberen dit met name te doen door aan te sluiten bij de 'lange golven'-theorie van Kondratieff (o.a. Hopkins, Wallerstein 1979), maar van een ondubbelzinnige periodisering van deze cyclus is nog lang geen sprake (cf. Terlouw 1985, p. 80-90).

De politieke cyclus wordt veroorzaakt door de concurrentie tussen (kern)staten om een zo gunstig mogelijke positie in het wereldsysteem. Deze concurrentie leidt periodiek tot de 'hegemonie' van één kernstaat in het wereldsysteem. 'Hegemonie' is een situatie waarin één staat 'can largely impose its rules and its wishes (at the least by effective veto power) in the economic, political, military, diplomatic, and even cultural arenas' (Wallerstein 1984, p. 38). Slechts driemaal in de geschiedenis van het wereldsysteem heeft een staat hegemoniale status, gedefinieerd als gelijktijdige suprematie op de terreinen van productie, handel en financieel verkeer, bezeten: de Republiek tussen 1625 en 1650, Groot-Brittannië tussen 1850 en 1875 en de Verenigde Staten tussen 1945 en 1970. Hegemonie is echter een kortstondige en voorbijgaande fase. Normaler is een toestand van rivaliteit waarin geen enkele kernstaat aanspraak op hegemoniale status kan maken. Terwijl de hegemoniale fase gekenmerkt wordt door vrijhandel, dekolonisatie, vrede – allemaal het gevolg van de toelag van de hegemoniale staat om de wereldeconomie zo goed mogelijk te laten functioneren –, is mercantilisme de kenmerkende strategie van staten in de fase van rivaliteit, en uit deze zich verder in oorlogen en kolonisatiepogingen. De theorie doet verwachten dat de economische en de politieke cyclus synchroon lopen, maar de pogingen tot periodisering van de laatste leveren resultaten op die niet erg met elkaar overeenstemmen (cf. Terlouw 1985, p. 101-108).

Tijdens de fase van stagnatie in de economische cyclus neemt de klassenstrijd toe, tot – per staat – een nieuw compromis tussen bourgeoisie en proletariaat wordt bereikt. Zoals in de wereldeconomie de semi-periferie het uitbuitingsproces tussen kern en periferie versluiert, zo staat tussen de bourgeoisie en het proletariaat het kader: een deel van de lagere klasse wordt afgekocht om over de laatste supervisie uit te oefenen. Theoretisch is deze cyclus ook afhankelijk van de economische cyclus, maar dit terrein is nog vrijwel onontgonnen. Zelfs een voorstel tot periodisering ontbreekt.

Deze cycli eindigen echter nooit op het punt waar ze begonnen: ze resulteren in trends op lange termijn: expansie, commodificering en mechanisering (Hopkins, Wallerstein 1977, p. 123-126). De herverdeling van het surplus ten koste van de bourgeoisie tracht de laatste te compenseren door het wereldsysteem in geografische zin uit te breiden (expansie) en te intensifieren (commodificering en mechanisering). Deze trend wekt echter tegenkrachten op, 'anti-systeembewegingen', en mede daardoor loopt het wereldsysteem uiteindelijk vast.

Terwijl de reconstructie van de geschiedenis van het moderne wereldsysteem

door Wallerstein dus nog niet verder is gekomen dan de 18e eeuw, heeft hij in zijn essays en in *Historical Materialism* (1983) de ontwikkeling van het wereldsysteem doorgetrokken naar het heden en de toekomst. Hier ook treft men de theoretische uitweidingen en politieke speculaties aan die in zijn substantiëlere werk nagenoeg ontbreken – de laatste terecht, de eerste jammer genoeg.

De huidige economische crisis wordt door hem enerzijds opgevat als de zwaarste stagnatie- of B-fase van een lange golf, maar anderzijds als het begin van het einde van het kapitalisme, dat op een termijn van 100 tot 150 jaar verwacht moet worden (Wallerstein 1984, p. 111).

In deze geschriften toont Wallerstein zich een verdediger van stellingen die de meest 'orthodoxe' marxisten al lang hebben verlaten. In zijn *Marxisme à outrance* poneert Wallerstein bij voorbeeld de juistheid van een *absolute Verelendungstheorie* (Wallerstein 1983, p. 100-104). Volgens Wallerstein is de levensstandaard van de *totale* bevolking van het wereldsysteem gedaald, of op zijn best gelijk gebleven, ook al heeft het merendeel van de bevolking van de kernstaten geprofiteerd van de accumulatie van kapitaal.

Ook de klassenstrijd speelt zich af op niveau van het wereldsysteem. Wallerstein mag hier 'orthodox' genoemd worden, waar hij alle op etnische, nationalistische of religieuze bewegingen en ideologieën gebaseerde conflicten uiteindelijk tot varianten van een globale klassenstrijd tussen arbeid en kapitaal reduceert. De nationalistische en socialistische bewegingen die in de 19e eeuw ontstonden zijn allebei reacties op het voortschrijdende kapitalisme en zullen uiteindelijk een eenheid vormen. Het dilemma waar de socialistische bewegingen voor kwamen te staan dwong tot een onontkoombare keus: die voor organisatie, in het kader van de nationale staat. Zij wonnen daarmee macht, soms zelfs staatsmacht, maar ontdekten vervolgens dat 'socialisme in één land' een onmogelijkheid was. Voor Wallerstein zijn multinationale ondernemingen en communistische regimes dan ook functionele equivalenten in de expansie van het kapitalisme.

Ten onder gaan kan het wereldsysteem eerst wanneer het de grenzen van zijn expansie heeft bereikt en daardoor zijn contradicties niet langer kan ontlopen. Geografische expansie is al sinds het eind van de negentiende eeuw niet meer mogelijk, omdat het wereldsysteem vanaf toen de hele aarde omvatte. De intensivering van de produktiewijze is een tweede vorm van expansie: commodificering, de uitbreiding van het marktprincipe over steeds meer soorten sociale relaties. Onderdeel van dit proces is voortgaande proletarisering van semi-proletariërs in de periferie en semi-periferie. Wallerstein schat dat dit proces van proletarisering nog maar halverwege is en zelfs de traditionele proletariër was niet voor de volle 100% van zijn inkomen van loonarbeid afhankelijk, onder andere dank zij het gezin, waar essentiële goederen en diensten werden (worden) geproduceerd buiten de geldeconomie om. Het einde van het kapitalisme is met

andere woorden pas mogelijk als de processen van commodificering en proletarisering hun uiterste grens hebben bereikt. Dan is de wereld eindelijk aangekomen op het niveau dat Karl Marx analyseert in *Das Kapital I* (Wallerstein 1984, p. 55, 126-7). Proletarisering en commodificering ontsluiëren het uitbuitingskarakter van het kapitalisme en dragen zo bij aan een groeiende polarisatie tussen bourgeoisie en proletariaat en doen de kracht van de anti-systeembewegingen toenemen. De herverdeling van surplus ten gunste van het proletariaat beneemt de bourgeoisie steeds meer de lust om het wereldsysteem te verdedigen.

Als een eenmaal op volle kracht stomend slagschip sleurt Wallerstein (met name in *The politics of the world-economy*) alles in zijn kielzog mee. Racisme, vrouwenstrijd, studentenopstanden, de Culturele Revolutie, Solidarnosc – het zijn allemaal onmisbare radertjes in de logica van het kapitalistische wereldsysteem en de daaraan gekoppelde logica van de overgang naar het socialisme. De anti-systeembewegingen, die tegen deze tijd een transnationaal karakter hebben aangenomen, geven de genadeslag aan een sociaal systeem dat in feite zichzelf vernietigde (Wallerstein 1979, p. 149). Een socialistisch wereldsysteem openbaart zich.

Helemaal zeker van de goede afloop toont Wallerstein zich overigens niet. Nog afgezien van de mogelijkheid dat ‘de bourgeoisie’ een nucleaire oorlog ontketent, is ook een andere uitkomst mogelijk: die van een langdurige tijd van troebelen (Wallerstein 1984, p. 57).

Afgezien van zulk voorbehoud neemt Wallerstein hier in feite het perspectief van Marx in het 24e hoofdstuk van *Das Kapital I* over: de ontwikkeling van het kapitalisme leidt logisch-noodzakelijk tot zijn ondergang, en die ondergang is identiek met de geboorte van het socialisme. De categorieën verschillen enigszins, maar de gedachtengang is dezelfde. Evenmin als Marx kan Wallerstein deductief aannemelijk maken dat ‘het kapitalisme’ ineen moet storten als het zijn definitieve vorm heeft gekregen. (De gedachte dat er zoiets als een ‘definitieve vorm’ van ‘het kapitalisme’ zou moeten bestaan is een typisch voorbeeld van de wijze waarop Marx – en Hegel – het aristotelische denken in termen van ‘potentie’ en ‘act’ als begin- en eindpunt van elke ontwikkeling hebben overgenomen.) De logica van het kapitalisme, zoals die werd ontdekt en beschreven door de klassieke politieke economie leidt eerder tot de conclusie dat de ontwikkeling van het kapitalisme eindigt in permanente stagnatie (cf. Walker 1978, p. 179). Bij Wallerstein blijft onduidelijk wat het proletariaat nog te winnen heeft bij een totaal ander wereldsysteem, als de herverdeling van het surplus van dien aard is geworden dat de bourgeoisie er de brui aan geeft. En evenmin als bij Marx is bij Wallerstein sprake van een redenering op grond waarvan aannemelijk wordt gemaakt dat de ineenstorting van het ene wereldsysteem gelijk staat met de geboorte van een ander, dat dan ook nog van een kwalitatief andere soort dan een wereldeconomie of een wereldimperium zou zijn. Waller-

steins uitlatingen over dit punt zijn even vaag en utopisch als die van Marx, en dus nog onbevredigender (cf. Tromp 1981, p. 281-285).

De positie van de wereldsysteemtheorie

Als in het bovenstaande het politieke perspectief waarin Wallerstein zijn theorie plaatst een ruime plaats is gegeven, dan is dat omdat de aantrekkingskracht van de wereldsysteemtheorie daardoor in sterke mate wordt bepaald. *The modern world-system* verscheen op het juiste moment. De traditionele sociologische moderniseringstheorieën waren al als wetenschappelijk en politiek ondeugdelijk afgeschreven, maar hun vervanging door imperialisme- en afhankelijkheidstheorieën was niet echt gelukt. Wallersteins werk kwam tegemoet aan ideologische en wetenschappelijke behoeften bij de in de jaren zestig geradicaliseerde universitaire intelligentsia, die naar een theoretische fundering van zijn anti-Amerikaanse en antikapitalistische opvattingen zocht (Chirot 1981, p. 271). Om overeenkomstige redenen is de benadering zeer aantrekkelijk voor politici en intellectuelen uit de 'Derde Wereld' en voor bureaucraten in VN- en andere internationale organisaties. De 'schuldvraag' (Van Benthem van den Bergh 1980, p. 7-46) – in dit geval naar die voor de achtergebleven ontwikkeling in die gebieden – wordt door de wereldsysteemtheorie zo beantwoord dat elke eigen verantwoordelijkheid voor de mismoedige gang van zaken op politiek en economisch terrein kan worden ontkend. De populariteit van de wereldsysteemtheorie blijkt in dit opzicht uit de talloze conferentiebijdragen en artikelen waarin de theorie wordt aangeroepen om de geschiedenis in een richting te herschrijven waarin lokale elites en regimes vrijgepleit worden door 'het systeem' van alles de schuld te geven (cf. b.v. het verslag van de conferentie over de eenpartijstaat in Afrika in *Acta Politica*) (Van Cranenburgh, Keman 1987). Het politiek-ideologische gehalte van de wereldsysteemtheorie wordt bovendien vergroot door de kennelijke weigering van Wallerstein c.s. om te reageren op de kritiek.

De kritiek

Zelfs een beknopte inventarisatie van de kritiek op de wereldsysteemtheorie gaat de omvang van een apart overzichtsartikel te boven. Alleen al naar aanleiding van het eerste deel van *The modern world-system* zijn enkele honderden, vaak uitvoerige, artikelen verschenen. Ter afsluiting van dit overzicht beperk ik mij daarom tot enkele thema's.

De harde kern van het wetenschapsprogramma van de wereldsysteemtheorie bestaat uit drie axioma's. Het eerste is dat alle relevante verandering in het wereldsysteem verklaard kan worden vanuit de bestaansvoorwaarden van dat sys-

teem. De tweede is dat de economische betrekkingen in dat systeem altijd neerkomen op een nul-som-spel: wat de ene partij wint is het verlies van de andere.

De twee uitbuitingstheorieën (centrum-periferie en kapitaal-arbeid) zijn echter in de wereldsysteembenadering niet of nauwelijks geëxpliciteerd. Men heeft geen aanhanger van een (neo)ricardiaanse theorie van comparatieve kostenvoordelen te zijn en zo de mogelijkheid van ongelijke ruil ('uitbuiting') op een 'vrije' markt uit te sluiten, om toch het axioma van het nul-som-karakter van ruil via de markt af te wijzen. In dit opzicht treft de kritiek op de dependenciatheorieën evenzeer de benadering van Wallerstein (cf. Warren 1980; Smith 1979), evenals die op de uitbuitingstheorie van Marx (voor de meest recente kritiek: Elster 1985).

Het eerste axioma is zowel logisch-deductief als empirisch niet houdbaar. Het axioma ligt besloten in de definitie van sociaal systeem, maar deze is niet zo stringent dat alle mogelijke sociale processen erin besloten zijn. Maar ook empirisch klopt het axioma niet. Kritici hebben overtuigend aangetoond dat een aantal van de historische voorbeelden die Wallerstein aanvoert ter illustratie van dit axioma niet klopt. Het opnieuw invoeren van horigheid in Polen, volgens Wallerstein een gevolg van de incorporatie van de Oostzeekust als een perifere zone van de wereldeconomie (om een nogal belangrijk voorbeeld te noemen), ging in feite ruim een eeuw *vooraf* aan die incorporatie (cf. o.a. De Vries 1976; Skocpol 1977). Pogingen om de 'onderontwikkeling' van respectievelijk China (Moulder 1977) en Roemenië (Chirof 1976) te verklaren in termen van dit axioma moeten als mislukt worden beschouwd (Bergère 1984; Root 1978).

Tal van critici menen dat Wallerstein het ontstaan van het wereldsysteem veel te vroeg dateert. Pas in de achttiende of negentiende eeuw kan men volgens hen spreken van een mate van dominantie van de kapitalistische produktiewijze en van economische interdependentie die de idee van een wereldeconomie empirisch realiteit geeft (b.v. Wolf 1982, p. 298).

Een juistere datering houdt niet in dat daarna het eerste axioma wel geldt. Terwijl veel critici het concept van een wereldsysteem accepteren, wijzen ze een derde axioma van Wallerstein af: de stelling dat de 'logica van het systeem' uiteindelijk ('in laatste instantie', zou ik bijna schrijven) te herleiden is tot het 'Akkumuliert, akkumuliert! Dass ist Moses und die Propheten' van Karl Marx. Veel van deze critici betogen dat er – ten minste – nog een tweede, onafhankelijke 'logica' werkzaam is, die van de politiek-militaire competitie tussen staten (o.a. Skocpol 1977; McNeil 1976; Zollberg 1981; Gourevitch 1978). Deze kritiek heeft zich inmiddels gedeeltelijk verdicht tot een alternatief wetenschapsprogramma, waarvan Modelski's artikel 'The long cycle of global politics and the nation-state' het vertrekpunt vormt (Modelski 1978; zie ook Modelski 1987) terwijl de verzamelbundel van Thompson (Thompson 1983) aanhangers van de twee wetenschapsprogramma's bijeenbrengt, zonder dat helaas sprake is van

steekhoudende wederzijdse kritiek.

Van 'marxistische' zijde is Wallerstein vooral onder vuur genomen vanwege zijn definitie van kapitalisme in termen van marktverhoudingen. Met meer of minder overtuigingskracht wordt in deze kritiek naar voren gebracht dat Wallerstein - met alle treurige consequenties vandien - het paard achter de wagen spant en bovendien het uitzonderlijke van het kapitalisme, de tegenstelling tussen kapitaalbezit en vrije loonarbeid, wegpoetst (o.a. Kimmel 1977; Brenner 1977; Murray 1977). Op die grond wordt de wereldsysteemtheorie terechtgesteld als 'Neo-Smithian Marxism', vanwege de nadruk op de circulatiesfeer in plaats van, zoals het hoort, op die van de produktie (Brenner 1977). Merkwaardig genoeg wordt het wetenschapsprogramma van Wallerstein zo in de hoek geduwd van zijn voornaamste theoretische alternatief, het neoklassieke model van Douglas en North (North, Thomas 1973; North 1981).

Afgezien van talloze grotere en kleinere op- en aanmerkingen op de empirische juistheid van Wallersteins hoofdwerk (met daartegenover het oordeel van Geoffrey Parker: *There appear to be singularly few errors of fact or interpretation - a rare distinction in a book written by a 'generalist'*) (Parker 1976, p. 269-70) richt de kritiek zich vooral tegen de ontoereikende theoretische kwaliteit, tegen het tautologische, functionalistische en teleologische van (veel van) de verklaringen die in de wereldsysteemtheorie worden gebezigd. De gebeurtenissen en ontwikkelingen die daarin niet passen worden echter op eclectische wijze met *ad hoc*-verklaringen afgewerkt (o.a. De Vries 1976).

Andere kritiek (b.v. Tromp 1975) richt zich tegen het structuralisme van deze benadering, waarin culturele of ideologische factoren automatisch tot bijverschijnselen worden gereduceerd, en categorieën van mensen (zelf tot sociale klassen gereduceerd) de motieven krijgen toegeschreven die ze volgens de logica van het wereldsysteem horen te hebben. Een variant van deze kritiek stelt dat de 'linkse' politieke teneur van de wereldsysteemtheorie uiteindelijk een zeer conservatieve inslag heeft (Green 1975, p. 52) en geen perspectief tot zinvol politiek handelen verschaft (b.v. Holman, Overbeek 1986, p. 26).

Tien jaar geleden stelde Theda Skocpol: (T)he true contribution of *The modern world system* will lie, not in the proliferation of empirical research based uncritically upon it, but in the theoretical controversies and advances it can spark among its friends' (Skocpol 1977, p. 1076). De proliferatie heeft zich inderdaad voorgedaan, maar veel van de theoretische controverses zijn blijven liggen. Dat neemt niet weg dat een 'zachtere' uitleg van het concept 'wereldsysteem', die de drie axioma's van de school niet aanvaardt, buitengewoon vruchtbaar en inspirerend voor de sociale wetenschappen is gebleken (cf. Galjart 1986, voor een heterodoxe toepassing van het concept).

Geraadpleegde literatuur

1. (Al dan niet aangehaalde) literatuur uit de school van de wereldsysteemtheorie.

- Arrighi, Giovanni (red.), *Semiperipheral development*. Explorations in the world-economy, volume 5. Sage, Londen 1985.
- Bergesen, Albert, (red.), *Studies of the modern world-system*. Academic Press, New York 1980.
- Bergesen, Albert, (red.), *Crises in the world-system*. Political economy of the world-system annuals, volume 6. Sage, Londen 1983.
- Dunn, Christopher K. Chase, (red.), *Socialist states in the world-system*. Sage, Londen 1983.
- Bergquist, Charles, (red.), *Labor in the capitalist world-economy*. Political economy of the world-system annuals, volume 7. Sage, Londen 1984.
- Chirot, Daniel, *Social change in a peripheral society: The creation of a Balkan colony*. Academic Press, New York 1976.
- Chirot, Daniel, *Social change in the twentieth century*. Harcourt, New York 1977.
- Dubofsky, Melvin, (red.), *Technological change and workers' movements*. Explorations in the world-economy, volume 4. Sage, Londen 1985.
- Emmanuel, Arghiri, *Unequal exchange*. Monthly Review Press, New York 1972.
- Evans, Peter, Dietrich Rueschemeyer en Evelyne Huber Stephens (red.), *States versus markets in the world-system*. Political economy of the world-system annuals, volume 8. Sage, Londen 1985.
- Frank, Andre Gunder, *World accumulation 1492-1789*. Monthly Press, New York 1978.
- Friedman, Edward, (red.), *Ascent and decline in the world-system*. Political economy of the world-system annuals, volume 5. Sage, Londen 1982.
- Fröbel, Folker, Jürgen Heinrichs en Otto Kreye, *Die neue internationale Arbeitsteilung*. Rowohlt, Hamburg 1977.
- Goldfrank, Walter L., (red.), *The world-system of capitalism. Past and present*. Political economy of the world-system annuals, volume 2, Sage, Londen 1979.
- Hopkins, Terence K., Immanuel Wallerstein e.a., Patterns of development of the modern world-system. Research Proposal. *Review*, I (1977), 2, p. 111-145.
- Hopkins, Terence K., Immanuel Wallerstein e.a., Cyclical rhythms and secular trends of the capitalist world-economy: some premises, hypotheses, and questions. *Review*, II (1979), 4, p. 483-500.
- Hopkins, Terence K., en Immanuel Wallerstein (red.), *Processes of the world-system*, Political economy of the world-system annuals, volume 3. Sage, Londen 1980.
- Hollis, W. Ladd, en James N. Rosenau (red.), *World system structure. Continuity and change*. Sage, Londen 1981.
- Hopkins, Terence K., en Immanuel Wallerstein (red.), *World-system analysis. Theory and methodology*. Explorations in the world-economy, volume 1. Sage, Londen 1982.
- Kaplan, Barbara Hockey, (red.), *Social change in the capitalist world-economy*. Political economy of the world-system annuals, volume 1. Sage, Londen 1978.
- McGowan, Pat, en Charles W. Kegley (red.), *Foreign policy and the modern world-system*. Sage, Londen 1983.
- Moulder, Francis V., *Japan, China and the world economy: toward a reinterpretation of East Asian development ca. 1600 tot ca. 1918*. Cambridge University Press, Cambridge 1977.
- Rubinson, Richard, (red.), *Dynamics of world development*. Political economy of the world-system annuals, volume 4. Sage, Londen 1981.

- Smith, Joan, Immanuel Wallerstein en Hans Dieter Evers (red.), *Households and the world-economy*. Explorations in the world-economy, volume 3. Sage, Londen 1984.
- Tardanico, Richard, (red.), *Crises in the Caribbean basin*. Political economy of the world-system annuals, volume 9. Sage, Londen 1986.
- Thompson, William R., *Contending approaches to world system analysis*. Sage, Londen 1983.
- Wallerstein, Immanuel, *Africa: the politics of independence*. Vintage, New York 1961.
- Wallerstein, Immanuel, *Africa: the politics of unity: an analysis of a contemporary social movement*. Random, New York 1967.
- Wallerstein, Immanuel, There is no such thing as sociology. *The American Sociologist*, 6 (1971).
- Wallerstein, Immanuel, *The modern world-system. Capitalist agriculture and the origins of the European world-economy in the sixteenth century*. Academic Press, New York 1974.
- Wallerstein, Immanuel, *The capitalist world-economy*. Cambridge University Press-Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, Cambridge-Parijs 1979.
- Wallerstein, Immanuel, *The modern world-system II. Mercantilism and the consolidation of the European world-economy, 1600-1750*. Academic Press, New York 1980.
- Wallerstein, Immanuel, *Historical capitalism*. Verso, Londen 1983.
- Wallerstein, Immanuel, (red.), *Labor in the world social structure*. Explorations in the world-economy, volume 2. Sage, Londen 1983.
- Wallerstein, Immanuel, *The politics of the world-economy. The states, the movements and the civilizations*. Cambridge University Press-Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, Cambridge-Parijs 1984.
- Wallerstein, Immanuel, Marxisms as utopias: evolving ideologies. *American Journal of Sociology*, 91 (1986), 6 mei, p. 1295-1308.
2. Overige literatuur
- Abrahamson, Mark, *Functionalism*. Prentice Hall, Englewood Cliffs 1978.
- Alexander, Jeffrey C., (red.), *Neofunctionalism*. Sage, Newbury Park 1986.
- Bentham van den Bergh, G. van, De schuldvraag als oriëntatiemiddel. *De staat van geweld*. Meulenhoff, Amsterdam 1980, p. 7-47.
- Bergère, Marie-Claire, On the historical origins of Chinese underdevelopment. *Theory and Society*, 13 (1984), 3, p. 327-339.
- Braudel, Fernand, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Armand Colin, Parijs 1966.
- Braudel, Fernand, *Civilisation matérielle, économie et capitalisme XVe-XVIIIe siècle*, vol. 3: *le temps du monde*, Armand Colin, Parijs 1979.
- Brenner, Robert, The origins of capitalist development: a critique of neo-Smithian marxism. *New Left Review*, 104 (jul/aug 1977), p. 25-93.
- Chirot, Daniel, Changing fashions in the study of the social causes of economic and political change. In: D. James en F. Short jr. (red.), *The state of sociology. Problems and prospects*. Sage, Beverly Hills 1981, p. 259-282.
- Coleman, James S., Social theory, social research, and a theory of action. *American Journal of Sociology*, 91 (1986), 1, p. 1309-1335.
- Collins, Randall, Is 1980s sociology in the doldrums? *American Journal of Sociology*, 91 (1986), 1, p. 1336-1355.

- Collins, Randall, *Weberian sociological theory*. Cambridge University Press, Cambridge 1986.
- Cohen, G.A., *Karl Marx's theory of history. A defense*. Clarendon Press, Oxford 1979.
- Cranenburgh, Oda van, en Hans Keman, Democratie en de Afrikaanse eenpartijstaat: verslag van een conferentie. *Acta Politica*, 22 (1987), 3, p. 369-377.
- Elster, Jon, *Making sense of Marx*. Cambridge University Press-Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, Cambridge-Parijs 1985.
- Galjart, B.F., *Omwille van de ontwikkelingssociologie*. Coutinho, Muiderberg 1986.
- Gourevitch, Peter, The international system and regime formation. A critical review of Anderson and Wallerstein. *Comparative Politics*, 10 (1978), p. 419-438.
- Green, Martin, The modern world system by Immanuel Wallerstein. *Worldview*, 8 (1975), 6, p. 51-53.
- Holman, Otto, en Henk Overbeek, Immanuel Wallerstein en het einde van het kapitalisme. *Tijdschrift voor Politieke Economie*, 9 (1986), 4, p. 8-28.
- Koch, K., De nieuwe marxistische staatstheorie: (her)ontdekking van de grenzen van en structureel-functionalisme. *Acta Politica*, 14 (1979), 1, p. 3-70.
- McNeil, William H., Bespreking van *The modern world-system*. *Societas*, 6 (1976), 2, p. 139-140.
- Modelski, G., The long cycle of global politics and the nation-state. *Comparative Studies in Society and History*, 20 (1978), p. 214-235.
- Modelski, George, (red.), *Exploring long cycles*. Lynne Rienner-Frances Pinter, Boulder-Londen 1987.
- Mullins, N.C., *Theories and theory groups in contemporary American sociology*. Harper & Row, New York 1973.
- Murray, Martin, Recent views on the transition from Feudalism to capitalism. *Socialist Revolution*, 7 (1977), 4, p. 64-91.
- North, Douglas C., en Robert Paul Thomas, *The rise of the western world. A new economic history*. Cambridge University Press, Cambridge 1973.
- North, Douglas C., *Structure and change in economic history*. Norton, New York 1981.
- Parker, Geoffrey, Bespreking van *The modern world system*. *History*, 61 (1976), no 202, p. 269-270.
- Root, Hilton, The debate on the origins of the 'Modern world-system': The Ottoman example. A review article, *Comparative Studies in Society and History*, 20 (1978), p. 626-629.
- Skocpol, Theda, Wallerstein's world capitalist system: a theoretical and historical critique. *American Journal of Sociology*, 82 (1977), 5, p. 1075-1090.
- Smith, Tony, The underdevelopment of development literature: the case of dependency theory. *World Politics*, (31) 1979, p. 247-288.
- Terlouw, C.P., *Het wereldsysteem: een interpretatie van het werk van I.M. Wallerstein*. Comparative Asian Studies Programme, Rotterdam 1985.
- Trimberger, Ellen Kay, Development as history. *Development and History*, 10 (1975), 2, p. 124-128.
- Tromp, Bart, Wallerstein's wereld. *Trans-aktie*, 4 (1975), 9-10, p. 34-39.
- Tromp, Bart, Onder sociologen: over de vergelijkbaarheid van sociologische wetenschapsprogramma's, *De samenleving als oplechtterij*. De Arbeiderspers, Amsterdam 1977, p. 15-38.
- Tromp, Bart, Immanuel Wallerstein: van kapitalisme naar socialisme. In: *Het falen der nieuwlichters*. De Arbeiderspers, Amsterdam 1981, p. 251-285.
- Turner, Bryan S., *For Weber. Essays on the sociology of fate*. Routledge & Kegan Paul, Londen 1981.

- Vries, Jan de, Het wereldmodel van Wallerstein. *Theoretische geschiedenis*, 3 (1976), 3, p. 105-122.
- Walker, Angus, *Marx. His theory and its context*. Longman, Londen 1978.
- Warren, Bill, *Imperialism: pioneer of capitalism*. Verso, Londen 1980.
- Weber, Max, *Wirtschaftsgeschichte. Abriss der universalen Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, Duncker & Humblot, Berlijn (1923) 1981.
- Wiley, Norbert, (red.), *The Marx-Weber debate*. Sage, Newbury Park 1987.
- Wolf, Eric R., *Europe and the people without history*. University of California Press, Berkeley 1982.
- Zolberg, Aristide R., Origins of the modern world system: a missing link. *World Politics*, 33 (1981), p. 253-281.